

2.13 Psychological preparation of future specialists of the State Emergency Service for decision-making in professional activity

Психологічна підготовка майбутніх спеціалістів ДСНС до прийняття рішень в професійній діяльності

Сучасна мінлива та нестабільна суспільна ситуація все частіше призводить до виникнення неочікуваних, екстремальних ситуацій. Можна стверджувати, що однією з характерних особливостей нашого часу є зростання кількості надзвичайних ситуацій і, на жаль, тяжкості втрат від них. Як свідчать статистичні дані, у різних надзвичайних ситуаціях за рік у світі гине більше п'яти мільйонів осіб, а число постраждалих набагато більше. У зв'язку з цим актуальним є дослідження діяльності фахівців ДСНС, які беруть участь в попередженні та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Визначальним і поворотним пунктом в цих видах діяльності, від якого залежить як здоров'я і життя постраждалих, так і забезпечення власної безпеки фахівців, є процес прийняття рішення.

Слід зазначити, що аналіз негативних наслідків надзвичайних ситуацій, як правило, зосереджений на з'ясуванні природних, економічних, історичних та соціальних причин їх виникнення. Меншою мірою аналізується вплив людського фактора на їх виникнення, перебіг та ліквідацію. Тому вивчення наслідків прийняття рішень в діяльності фахівців рятувальних підрозділів починає привертати до себе все більш пильну увагу практичних психологів екстремального профілю.

Результати досліджень нещасних випадків пожежних в США показали, що однією з головних причин їх травматизму і смертності є помилки в прийнятті рішень. Так, наприклад, в ретроспективному дослідженні, проведеному з використанням даних відділів пожежних підрозділів США, були вивчені 3450 випадків травм пожежних та виявлено детермінанти, які сприяли їхній появі. Автори дослідження показали, що людський фактор (де поряд з іншими

знаходиться і процес прийняття рішень і людські помилки) «відповідальний» за більш ніж 30% всіх травм пожежних на чергуванні [1].

Таким чином, дослідження такого важливого аспекту професійної діяльності рятувальників, як прийняття рішень представляє не тільки теоретичний інтерес, але і має практичне значення, що дозволяє звести до мінімуму незворотні наслідки людської помилки. Крім того, важливим практичним аспектом, як ми вважаємо, є підготовка працівників ДСНС до прийняття рішень, що зможе знизити вірогідність помилкових дій в екстремальних ситуаціях.

Процес прийняття рішення в надзвичайних ситуаціях ускладнюється дією системи специфічних стрес-факторів: гострого дефіциту часу, обмеження в точності і достовірності інформації, наявності непередбачених і таких, що раптово виникають перешкод, безперервної зміни обстановки, де одна дія не призводить до остаточного зняття напруженої ситуації, а тільки змінює її на нову. Крім того, професійна діяльність рятувальників пов'язана з високою відповідальністю кожного фахівця при відносній автономності дій і рішень по рятуванню життя людей і матеріальних цінностей. Як відмічають вітчизняні представники екстремальної та кризової психології (О. Євсюков, А. Куфлієвський, С. Миронець, Л. Перелигіна, В. Садковий, О. Тімченко, В. Христенко та інші), робота рятувальників – це постійні екстремальні умови, які характеризуються травмуючим впливом ситуацій, подій та обставин на психіку співробітника. Їхня праця відноситься до тих видів діяльності, відмінною рисою яких є постійне зіткнення з небезпекою, тому важливо передбачити надзвичайні обставини, щоб вміти до них підготуватися, а також необхідно вміти оцінити ситуацію і прийняти правильне рішення [3, 7].

Такі специфічні умови діяльності призводять до того, що класична раціональна модель прийняття рішень, що складається з певних дій, ряду етапів, є неефективною. Динамічна проблемна ситуація часто ставить особистість, що приймає рішення перед необхідністю діяти швидко і найбільш

оптимальним чином. Збентеження, несвоєчасність, імпульсивність, помилка в прийнятті рішення стають неприпустимими.

Прийняття рішень в психологічній науці розглядається як етап переробки інформації в системі цілеспрямованої діяльності людини і найбільш узагальнено визначається як формування та вибір дій і операцій (Р. Аскоф, О. Асмолов, І. Бех, Г. Гольдштейн, У. Джемс, А. Карпов, С. Максименко та ін.). Найчастіше проблема прийняття рішення розглядається як подолання невизначеності (Д. Канеман, Ю. Козелецький, Т. Корнілова, С. Мадді, Л. Помиткіна, Г. Солнцева, М. Чумакова та ін.), у тому числі і в ситуації ризику (І. Арендачук, С. Бикова, О. Вдовіченко, Н. Коган, Т. Корнілова, О. Парамонов, О. Санніков, Г. Смолян, О. Чебикін, С. Яковенко та ін.). Воно описується також як творчий процес (О. Кульчицька, В. Моляко, О. Тихомиров), як вибір особистості (Г. Балл, Ф. Василюк, Ж. Вірна, Д. Леонт'єв, С. Максименко, Н. Пилипко, В. Роменець, Т. Титаренко та ін.) тощо [2-7].

Проблема прийняття рішень розглядається також на рівні інтегрального психічного процесу, як вид діяльності, який пов'язаний зі зняттям невизначеності ситуації (А. Адлер, К. Абульханова-Славська, О. Бондаренко, І. Зазюн, К. Келлі, К. Левін, Р. Мей, В. Панок, Н. Пов'якель, О. Чебикін, Н. Чепелєва та ін.) [1-7].

Спроба аналізу процесу прийняття рішень керівним складом ДСНС (МНС) України була здійснена В. Ісаченко [3].

У той же час, не дивлячись на значну актуальність даної проблеми у вітчизняній і зарубіжній психології, результати дослідження феномену прийняття рішень через свою складність і багатоаспектність здаються нам недостатньо вивченими, особливо в екстремальній та кризовій психології, а також в сенсі професійної діяльності в особливих умовах. Крім того, практично не розглянутий аспект підготовки до прийняття рішень.

Прийняття рішень – це особливий вид психічної діяльності людини, спрямований на вибір способу досягнення поставленої мети. Психологами були виявлені і описані етапи цього процесу та його особливості щодо педагогічної,

управлінської та інших видів діяльності. Вчені розглядають різні його ланки у взаємозв'язку з особистісної активністю, що в загальному вигляді обумовлено дією ціннісно-мотиваційних, емоційно-чуттєвих, інтелектуальних і вольових психологічних механізмів [2].

В літературі (Д. Завалішина, Б. Ломов, В. Рубахін, Л. Помиткіна та ін.) описані основні об'єктивні (особливості розвитку суспільства в даний конкретний період; специфіка функціонування освіти як соціальної сфери, управлінський статус керівника і учасників управлінської взаємодії; тип установи або професії; змістом проблеми, яку необхідно вирішити, умови вирішення проблеми і т.д.) і суб'єктивні (рівень професійної підготовки, особливості виконання діяльності, особистісні властивості і ін.) фактори прийняття рішення особистістю [2, 6].

Як показав аналіз першоджерел з зазначеної проблеми (Д. Канеман, Д. Козелецький, Т. Корнілова та ін.), ефективність прийняття рішень в надзвичайних ситуаціях пов'язана як з досвідом рятувальника (наявністю знань, умінь і навичок), так і з розвитком його перцептивних, інтелектуальних і психомоторних здібностей. Особлива роль в цьому сенсі відводиться спеціальній підготовці, яка дозволяє відпрацьовувати на заняттях дії в різних надзвичайних ситуаціях і доводити їх до рівня автоматизму і психологічній підготовці, яка сприяє формуванню у працівників ДСНС якостей, необхідних для прийняття ефективних рішень (самостійність, ініціативність, рішучість, стійкість до стресів тощо), а також розвитку їх інтелектуального потенціалу, що пов'язано з розвитком креативності, інтуїції і ситуативної обізнаності [4, 5, 7].

На кожному з етапів прийняття рішення працівником ДСНС його забезпечують мотиваційні, когнітивні, вольові та особистісні механізми, які ми і досліджували у курсантів та студентів Національного університету цивільного захисту України (НУЦЗУ), які в майбутньому прийдуть працювати в ДСНС.

За допомогою Мельбурнського опитувальника прийняття рішень (Фліндерс, адаптація Т. Корнілової) була виявлена структура нашої вибірки на

основі переважання тієї чи іншої стратегії поведінки в ситуації прийняття рішення, виділених в методиці.

Як свідчать отримані дані, 38% курсантів та студентів, які прийняли участь в дослідженні, в ситуації прийняття рішень частіше за все проявляють толерантність до невизначеності, розглядають альтернативи, що пов'язано з пошуком інформації і аналізують її. Такі дії дозволяють їм приймати ефективні рішення, оскільки це єдина стратегія, яку автори називають продуктивною.

Інші стилі поведінки при прийнятті рішення вважаються непродуктивними і їх використовують 62% наших досліджуваних. Так, приблизно у 28% досліджуваних переважною формою поведінки при прийнятті рішень є уникнення, яке характеризується прагненням відмови від самостійного прийняття рішення, перекладанням відповідальності та раціоналізацією сумнівних альтернатив. Такі результати, як ми вважаємо можна пояснити особливостями навчальної та службової діяльності курсантів, яка регламентується великою кількістю документів, наказів і дій командирів. Тому вони звикли перекладати відповідальність за прийняття рішень на «старших за званням». І користаються цією стратегією і в інших ситуаціях.

Ще 21% досліджуваних продемонстрували як домінуючий тип реагування в ситуації вибору надпильність, яка характеризується або імпульсивністю в прийнятті рішень, або розгубленістю в ситуаціях складного вибору. Слід сказати, що така поведінка при прийнятті рішень хоч і вважається непродуктивною, але вона може бути корисною тоді, коли когнітивні стратегії виявляються недостатніми або недоречними.

Найменше досліджуваних (близько 13%) як основну форму поведінки в ситуаціях прийняття рішень мають прокрастинацію. Для них характерним є відтермінування прийняття рішення, відкладання його «на потім». Така стратегія більш притаманна студентам, які є більш незалежними, але в той же час інфантильними. Прокрастинація може бути корисною, але не в ситуаціях професійної діяльності рятувальників, коли час має вирішальне значення. Тому

до роботи з підготовки до прийняття рішень, а також корекційної роботи, в першу чергу слід залучати саме таких осіб.

Надалі на основі результатів за цією методикою ми умовно розділили наших досліджуваних на дві групи (1 група – з продуктивною стратегією прийняття рішень, 2 група – з непродуктивними стратегіями).

Важливим питанням в сенсі підготовки до прийняття рішень в професійній діяльності є визначення їх психологічних предикторів.

За допомогою опитувальника «Особистісні чинники прийняття рішень» (Т. Корнілова) було виявлено такі показники, як готовність до ризику та раціональність (Табл. 1).

Таблиця 1. Показники особистісних чинників досліджуваних з різними стратегіями прийняття рішень (бали)

Фактори	1 група ($m \pm \sigma$)	2 група ($m \pm \sigma$)	t	p
Готовність до ризику	2,7±2,3	5,3±4,7	2,4	0,01
Раціональність	7,2±5,8	5,8±3,2	1,72	0,05

Як свідчать ці дані, у курсантів та студентів 1 групи (з продуктивною стратегією прийняття рішень) вищий бал за шкалою раціональності порівняно з показниками готовності до ризику, що свідчить про те, що їм більш притаманний раціональний аналіз ситуації (в тому числі і екстремальної), вони частіше спираються на інтелект в розв'язанні задач невизначеності. Для другої групи досліджуваних більш характерною є, навпаки, готовність до ризику. Це означає, що вони частіше приймають імпульсивні рішення, засновані на інтуїції.

Показники виділених груп суттєво відрізняються і за шкалою готовності до ризику, і за шкалою раціональності. Такі дані показують, що курсанти та студенти, яким притаманна продуктивна стратегія прийняття рішень є більш раціональними, вони обдумують свої вчинки і базуються в прийнятті рішень на досвіді та знаннях. На відміну від цього, непродуктивні стратегії прийняття рішень більше пов'язані з ризиком, інтуїцією, імпульсивністю.

Порівняння показників у виділених груп за «Методикою діагностики локусу суб'єктивного контролю», розробленої Є. Бажиним на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера ах показало, що вони вищі у досліджуваних, які мають продуктивну стратегію прийняття рішень за всіма шкалами, крім інтернальності в сімейних відносинах. Найбільша різниця виявлена за шкалами інтернальності у виробничих відносинах, у сфері досягнень та за шкалою загальної інтернальності. Але застосування математичних методів (t-критерія Стьюдента) значущість цієї різниці не підтвердило, що дає нам змогу припустити, що стилі прийняття рішень не пов'язані з локусом контролю досліджуваних.

Аналіз даних за методикою «Опитувальник інтуїтивного стилю» С. Епстайна (апробація Т. В. Корнілової та С. А. Корнілова). Як стверджують автори, інтуїтивний пізнавальний стиль проявляється в стійкій перевазі у людини прагнення спиратися на інтуїтивне пізнання як основу для прийняття рішень та дій. На відміну від традиції розглядати когнітивні стилі як біполярні конструкти С. Епстайн передбачає, що інтуїтивний пізнавальний стиль є унімодальним, незалежним виміром стильових особливостей людини і не пов'язаний з аналітичним стилем (який розуміється як перевага розгорнутого логічного міркування і аналізу). Порівняння показників виділених груп показало, що інтуїтивні здібності розвинуті у них майже однаково. На відміну від цього, використання інтуїції краще розвинене у курсантів та студентів, які мають непродуктивні стилі прийняття рішень. Такі дані співпадають з описом стилів прийняття рішень (продуктивний вважається більше пов'язаний з аналізом, роздумами, а непродуктивні – з інтуїтивним «осянням»).

Тому важливо проаналізувати також мисленнєві особливості наших доліджуваних. Для цього ми використали опитувальник «Стилі мислення» Р. Бремсона та А. Харрісона (адаптація А. А. Алексєєва) (Табл. 2).

Як бачимо, в першій групі найвищі бали за аналітичним та реалістичним стилями. Це означає, що при прийнятті рішень ці досліджувані намагаються зібрати якнайбільше інформації, всебічно її проаналізувати, а також спираються

на конкретні, реалістичні розумові моделі. У другій групі найвищий бал отримано за ідеалістичним стилем, який проявляється в схильності до інтуїтивних, глобальних оцінок дійсності без детального розгляду умов, прагненням згладжувати протиріччя, чутливістю та емоційністю. Найнижчі показники в обох групах за синтетичним стилем. Порівняння показників груп показало, що у рятувальників з продуктивним стилем прийняття рішень переважає аналітичне мислення, ті ж, хто має непродуктивний стиль прийняття рішень, частіше спираються на інтуїцію, ідеалістичний стиль мислення.

Таблиця 2. Показники стилів мислення досліджуваних різних груп (бали)

Стилі мислення	1 група	2 група	t	p
Синтетичний	50,6±3,2	49,6±2,9	0,45	-
Ідеалістичний	54,6±4,1	61,2±4,4	1,87	0,05
Прагматичний	57,1±3,8	56,1±3,8	0,64	-
Аналітичний	62,4±4,2	58,0±3,9	1,64	0,05
Реалістичний	59,4±3,9	58,2±4,1	0,85	-

Ще одна особливість, яка, на думку психологів, має значення для прийняття рішень – це рефлексивність. Її ми досліджували за допомогою методики А. Карпова. Тут було з'ясовано, що показники рефлексивності є статистично значуще більшими в першій групі досліджуваних. І це означає, що рефлексію можна вважати чинником вибору продуктивних стратегій прийняття рішень.

Важливою для прийняття рішень якістю, як твердять дослідники (Ю. Козелецький, Т. Корнілова, Л. Помиткіна та ін.), є сила волі [4-6]. Її ми досліджували за допомогою тесту «Самооцінка сили волі», розробленого М. М. Обозовим. Суттєвої різниці в показниках груп з різними стилями прийняття рішень не виявлено, хоча серед досліджуваних з продуктивним стилем трохи більше осіб, що мають високий рівень сили волі і трохи менше тих, хто має низький рівень. Тому однозначно стверджувати, що сила волі не пов'язана з процесом прийняття рішень ми не можемо. Швидше за все, воля

приймає участь у будь-якому прийнятті рішення незалежно від змісту цього рішення та стилю його прийняття.

Для більш детального аналізу отриманих результатів нами був використаний кореляційний аналіз (використовувався коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона) всіх отриманих показників (Табл. 3).

Таблиця 3. Кореляційна матриця факторів прийняття рішень (*r*)

Стилі прийняття рішень	Фактори								
	Ра	ГР	І	ІЗ	ВІ	Ід	А	Реф	СВ
Пильність	471**	043	322*	317*	214	065	650**	667**	386*
Уникнення	-348*	260	188	312*	320*	254	198	350*	354*
Прокрастинація	299	264	321*	279	127	561**	-110	094	398*
Надпильність	-324*	355*	178	367*	563**	241	-264	065	325*

Примітка: – нулі пропущені; Ра – раціональність, ГР – готовність до ризику, І – інтернальність, ІЗ – інтуїтивні здібності, ВІ – використання інтуїції, Ід – ідеалістичний стиль мислення, А – аналітичний стиль мислення (за іншими стилями суттєвих відмінностей не виявлено), Реф – рефлексія, СВ – сила волі;

* – значущість зв'язків на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість зв'язків на рівні $p \leq 0,01$.

Як свідчать ці дані, з продуктивною стратегією прийняття рішень значуще пов'язані з раціональністю, аналітичний стиль мислення та рефлексивність. Також суттєвий зв'язок виявлено з загальною інтернальністю, інтуїтивними здібностями та силою волі. Це свідчить про те, що продуктивна стратегія прийняття рішень може визначатись саме аналітичними можливостями особистості.

Що стосується непродуктивних стратегій, то тут ми з'ясували, що уникнення суттєво пов'язано з інтуїцією (як з інтуїтивними здібностями, так і з її використанням), рефлексивністю та силою волі; прокрастинація значуще залежить від інтернальності, ідеалістичного стилю мислення та сили волі; нарешті, надпильність сильно пов'язана з готовністю до ризику, інтуїтивними здібностями, використанням інтуїції та силою волі.

Цікаво, що деякі психологічні особливості мають значущі позитивні зв'язки як з продуктивною стратегією прийняття рішень, так і з

непродуктивними. Це інтуїтивні здібності, рефлексивність та сила волі. Такі дані дають нам можливість припустити, що ці властивості «здіюються» особистістю, яка приймає рішення, незалежно від того, яку стратегію вона використовує. А отже, їх розвиток необхідний в будь-якому випадку і буде сприяти покращенню якості прийняття рішень

Як і розвиток таких психологічних особливостей, як раціональність, інтернальність та аналітичне мислення, які безпосередньо пов'язані з продуктивною стратегією прийняття рішень. Тому психопрофілактичні заходи, спрямовані на розвиток цих якостей дозволить нам підготувати майбутніх працівників ДСНС до прийняття важливих рішень в екстремальних ситуаціях.

На наступному етапі нашої роботи ми розробили програму тренінгу розвитку у курсантів та студентів НУЦЗУ здатності до прийняття ефективних рішень в професійній діяльності.

Завданнями програми є:

- актуалізація особистісних та когнітивних ресурсів прийняття рішень особистістю;
- розвиток раціональності та підсилення на цій основі аналітичних стратегій мислення;
- формування рефлексивності як здатності до самоаналізу;
- розвиток інтуїтивних здібностей;
- формування вольових якостей особистості і сили волі як інтегративної характеристики;
- підсилення лідерських якостей та здатності працювати в команді;
- створення умов для розвитку здатності до швидкого та ефективного прийняття рішень у майбутніх працівників ДСНС.

Тренінг був проведений з групою курсантів та студентів, які мають непродуктивні стратегії прийняття рішень (уникнення, прокрастинація та надпильність) протягом двох місяців (заняття проводились раз на тиждень).

Також ми перевірили його ефективність, провівши контрольне дослідження. І хоча ми і не отримали незаперечних доказів ефективності

проведено тренінгу, все ж було виявлено певні зміни у показниках прийняття рішень. Це може свідчити про те, що за умови доповнення і внесення певних змін можна буде рекомендувати використання даного тренінгу в процесі підготовки майбутніх фахівців системи ДСНС до прийняття рішень в професійній діяльності.

Література:

1. Moore-Merrell L. Contributing factors to firefighter line of duty injury in metropolitan fire departments in the United States. / Moore-Merrell L., Zhou A., McDonald-Valentine S. and other. [Электронный ресурс] – August 2008 <http://www.iaff.org/08News/PDF/InjuryReport.pdf>.
2. Завалишина Д. Н. Уровни и этапы принятия решения. [Текст] / Д. Н. Завалишина, Б. Ф. Ломов, В. Ф. Рубахин – М.: Наука, 1987. – 160 с.
3. Ісаченко В. І. Прийняття рішення у ситуації невизначеності офіцерським складом МНС при виконанні службових обов'язків. Профілактично-діагностичні можливості ділової гри «Потоки». // Проблеми екстремальної та кризової психології. Випуск 3. Частина 1. Харків: НУЦЗУ, 2007. – С. 160-168.
4. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений. – М.: Прогресс, 1979. – 243 с.
5. Корнилова Т. В. Психология риска и принятия решений: Учебное пособие для вузов. [Текст] / Т. В. Корнилова. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
6. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень: монографія. [Текст] / Л. В. Помиткіна – К.: Кафедра, 2013. – 381 с.
7. Ушакова І. М. Теоретичний аналіз проблеми прийняття рішень працівниками ДСНС в надзвичайних ситуаціях. [Текст] / І. М. Ушакова, О. М. Мінєнкова // Теорія і практика сучасної психології. Збірник наукових праць. – Випуск № 1/2018. – Запоріжжя: Класичний приватний університет. – С. 141-145.